

Подворчан А. З.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

КОНЦЕПТ «ГРАМОТА» В УКРАЇНСЬКОМУ МОВНОМУ ПРОСТОРИ

Поміж актуальних проблем мовознавства останніх десятиріч особливої уваги заслуговують питання національної специфіки мовних і мовленнєвих явищ, які дозволяють зануритись у глибини національного способу мислення та світосприйняття українців. Значна увага приділяється проблемі мовної картини світу, яка висвітлюється в нерозривному зв'язку з концептуальною картиною світу й мовною дійсністю. Зацікавлення поданим питанням перебуває у прямій залежності від істотних змін у науковій парадигмі на межі XX та XXI століть і виявляється в утвердженні принципів лінгвокультуралізму, когнітивізму та антропоцентризму.

Кожна епоха, кожна соціальна група і, відповідно, кожна людина поступово формують світогляд певного народу та окремої особистості. Світогляд – це фундамент людської свідомості. Але для того, щоб бути в гармонії зі світом, людина повинна впорядкувати цей світ у своїй свідомості на концептуальному рівні. Саме тому дослідники – науковці різних галузей науки, зокрема лінгвістики, когнітології, етнолінгвістики на матеріалі різних мов досліджують проблему впорядкування світу, тобто створення його концептуальної картини. Це поняття постає базовим для будь-якої культури, тому що виражає специфіку людини та її існування, відносини зі світом, умови існування в ньому, систему поглядів на об'єктивний світ, досвід, ідеали, переконання.

На сьогодні немає певного опису концептуальної картини певного народу, а опрацьована вона лише фрагментарно. Враховуючи той факт, що поширення всебічних векторів тлумачення «концепту» в науковій літературі як одиниць, які можуть поєднувати універсальну та національну специфіку, необхідність вивчення особливостей структуривання концептів і встановлення їхньої взаємодії зумовлюють вибір поданої теми.

Мета роботи – виявити й окреслити національно-культурну специфіку концепту «ГРАМОТА» в українському мовному просторі на всіх рівнях концептуалізації.

Ключові слова: *концепт, грамота, концептуальна картина світу, мовне середовище, мовний простір.*

Постановка проблеми. Розвиток і становлення сучасних підходів до вивчення мови пояснює розуміння її як джерела даних про концептуальні чи когнітивні структури свідомості, одночасно в ній відображається своєрідність національного характеру, що зумовлює структурну мовну модель концептуалізації світу. Концептуальна картина світу – це система понять про сукупність реалій довкілля, які втілюються через слово в ці реалії. Мовна картина світу – це система взаємопов'язаних мовних одиниць, яка відображає об'єктивний стан речей та внутрішнього світу людини. Поняття «концепт» «грамота» розуміємо як феномен смислової системи, що вербалізується в національній та індивідуальній свідомості.

Аналіз останніх джерел і публікацій. На сьогодні досліджено чимало концептів, здебільшого на матеріалі однієї мови (Т. Крижановська, О. Левченко, М. Мамич, Н. Мех, Т. Радзівська, Т. Вільчинська, Т. Сорока, Н. Агошкова, М. Кудря-

шова, О. Цапок, А. Поповський). Однак наукових праць, присвячених дослідженню концепту «ГРАМОТА», в україністиці ще не було.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення й окреслення національно-культурної специфіки концепту «ГРАМОТА» в українському мовному просторі на всіх рівнях концептуалізації.

Виклад основного матеріалу. У сучасних лінгвістичних дослідженнях використання терміна «концепт» стало загальноприйнятим, хоча єдиної дефініції цього поняття немає. Безсумнівною є одна властивість концепту – його антропоцентричність. Антропоцентричність концепту визначається самою його природою, належністю свідомості суб'єкта (колективного та індивідуального), тому концепт може бути розглянутий як фрагмент або колективної, або індивідуальної мовної картини світу.

У когнітивній лінгвістиці фундаментальним терміном є поняття мовного (вербалізованого)

концепту. Концепт – це сукупність усіх значень слова, цілісний змістовий образ, який асоціюється з цим словом. Концепт як фрагмент колективного образу світу відображає світосприйняття «пересічної» мовної особистості, тобто носія мови. Концепт як колективне надбання складає основу української мовної картини світу. Такий концепт є загальним для всіх носіїв мови ментальним конструктом, що відображає їх національно-культурний досвід, вербалізується системними мовними засобами й може бути розглянутий як концепт національний. Концепт як фрагмент індивідуального образу світу відображає світосприйняття конкретної мовної особистості, наприклад, мовної особистості автора або персонажа. Концепт як індивідуальне надбання є компонентом індивідуальної авторської мовної картини світу.

Концепт – основний осередок культури в ментальному світі людини. Концепти не тільки мисляться, але й переживаються, вони є ніби згустком уявлень, знань, асоціацій, які супроводжують певне слово. «Концепт – термін, який послуговує поясненню ментальних одиниць або психічних ресурсів нашої свідомості та тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини; змістова оперативна одиниця пам'яті, ментальної лексики, концептуальної системи й мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській психіці» [4, с. 50]. Основним засобом уявлення концептуального знання виступає слово. Слово називає концепт і є його органічним складником. Таким чином, концепт охоплює вербалізовану й невербалізовану частини.

Концепт як надбання соціуму, одиниця колективної свідомості має багатошарову структуру, яка складається із прошарків різного часу виникнення. Стадії розвитку концепту знаходять відображення в мові, зокрема, це зв'язки і ставлення, що складаються між словами як засобами експлікації концепту. Оскільки слово є відкритою системою, яка постійно розвивається, та не тільки потенційно готовою до утворення нових значень, але завжди зберігає старі значення, вважаємо за необхідне доповнити семантичне поле «ГРАМОТА» матеріалами етимологічних словників, які представляють лексичну систему української мови на більш ранніх та на сучасному етапах її існування.

У нашій роботі використовуються методи системного підходу, адже саме вони дозволяють дослідити національний концепт, оскільки ґрунтуються на мовному матеріалі й дозволяють реконструювати той чи інший фрагмент мовної картини світу.

Репрезентантом концепту «ГРАМОТА» в українській мові є лексико-семантичне поле «ГРАМОТА» як сукупність лексичних одиниць, об'єднаних загальним інваріантним значенням. Ядром цього поля виступає лексема «ГРАМОТА». Оскільки значення слова дає уявлення про смислову структуру концепту, названого цим словом, порівняємо значення лексеми «ГРАМОТА», які представлені у тлумачних та інших словниках української мови.

У сучасній українській мові слово ГРАМОТА не є однозначним. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови : 250 000 за редакцією В. Т. Бусела, [1, с.153] воно пояснюється так:

1. Офіційний письмовий акт правового значення, документ, який свідчить або встановлює що-небудь // Документ, яким нагороджують за успіхи в якій-небудь справі. 2. *іст.* Лист, послання або який-небудь запис.

У «Словнику української мови» за редакцією Івченка А. воно трактується так:

Грамота. 1, -и, ж., лише одн. уміння читати й писати (вчитися грамоті).

Грамота 2, -и, ж. 1. Офіційний документ, що свідчить або встановлює що-небудь. 2. Документ, яким нагороджують за успіхи в якій-небудь справі. [2, с.73]

В одному із новітніх сучасних етимологічних словників цей концепт пояснено так:

ГРАМОТА – р. болг. м. *грáмота*, бр. *грáмата*, др. *грамота*, п. *gramota* «грамота; збірка поганих віршів», ч. *gramotnost* «грамота», слц. *gramotnost* «тс.», стсл. *грамата*; через старослов'янську мову запозичено із гр. *γράμμα* «письмена; запис; документи; писемність; грамота» є формою множини від іменника *γράμμα* «літера», пов'язаного з дієсловом *γράφω* «пишу». Слово означає: 1. уміння читати й писати (вчитися грамоті); 2. документ, яким нагороджують за успіхи в якій-небудь справі; 3. у давньоруській мові мало кілька значень: азбука, напис, письмо, навчання грамоті, писемність, лист, діловий папір. У правовій писемності воно означало документ, за допомогою якого юридично оформлялись ділові відносини як між окремими особами, так і між особою й державою; 4. поминальна книжка; кишенькова книжка (XV ст.). Наприклад: **Грамотою Державної прикордонної служби України нагороджуються військовослужбовці та працівники Державної прикордонної служби України за високий професіоналізм, зразкове виконання військового та службового обов'язків** (інтернет-новини) [3, с. 41].

Отже, грамота – офіційний письмовий акт правового значення, документ, який свідчить або встановлює що-небудь. Також – документ, яким нагороджують за успіхи в якійсь справі: У джерелознавстві – лист, послання або який-небудь запис до XVI ст.

Термін ГРАМОТА був запозичений із Візантії, де він означав письмовий документ узагалі. За часів Київської Русі грамотою називали будь-який письмовий документ, згодом (із XV ст.) – тільки акт правового значення, тобто документ, який визначав майнові та інші права, привілеї або обов'язки церков, монастирів, окремих осіб тощо. Грамоти укладались князями й царями (або за їх дорученням), а також церквою і приватними особами.

Грамоти поділялись на церковні (настольні, тарханні тощо), приватні (роздільні, купчі тощо), урядові (жалувані грамоти, указні, судні). Серед перших розрізняють жалувані грамоти – на виняткові права станам, монастирям, церквам та окремим особам; уставні – про діяльність органів місцевого управління (наприклад, Двінська 1397, Білозерська 1539) і судні – про діяльність суду (наприклад, Новгородська і Псковська судні грамоти).

Спершу грамоти писались на бересті, дошках, лубі, пергаменті, а з XIV – XV ст. – на папері з позначенням дати, підписом і печатками осіб, котрі їх давали (князів, царів, церкви тощо). Найдавнішою грамотою, відомою в Київській Русі, є згадувана в літописі від 996 р. грамота великого князя Володимира Святославича київській церкві Богородиці на володіння землею.

Так само в сучасній українській лексиці грамотою називають документ, який свідчить про відзначення (наприклад, Почесна грамота Кабінету Міністрів України) та певні дипломатичні документи – Вірчі Грамоти, відкличні Грамоти.

У переносному значенні – теж саме, що грамотність: уміння читати й писати, документи.

Як відомо, мовлення українського народу – це дарунок Божий, одкровення. Це золоті зерна мудрості етнонаціональної словесної традиції.

В українській народній творчості грамота відображена й у паремійних висловах:

Грамоти вчиться – завжди пригодиться.

Хто грамоти вмів, той краще сіє.

Як одступити від грамоти на аршин, то вона од тебе на сажень.

Грамоти вчиться – завжди пригодиться.

Грамотний – видющий і на все тямущий.

За одного грамотного сім неграмотних дають.

Без букв та граматики не вчать математики.

Грамоті вчиться, не в зайчика грати.

Грамота – не хвороба, літ не збавить.

Погана грамота – дурні згуби. (Даремна трата часу).

Люди завжди розуміли, що лише знання робить життя кращим: «**Де грамотні люди, там біди не буде. Годі вже дурно хліб їсти – оволодівай грамотою з усіх боків, все бери на розум. Аз, буки – бери граматику в руки й не потрапляй дякові під руку**» [7, с. 147].

Справжні господарі охоче погоджувались із цим, адже на власному досвіді й гаманці впевнилися: без грамоти не обійтись, якщо прагнеш широко вести господарство або хочеш випробувати себе в новій справі [1, с. 98–101].

Синонімами концепту «ГРАМОТА» (уміння читати й писати) виступають письменність, грамотність, письмó, освіта, освіченість, *рідше* – письменство:

– *Я навчу тебе грамоти – читати, писати* (Панас Мирний);

– *Батько теж був трохи грамотний, – учився колись у дяка, – любив у свято сам почитать, поважав у людях освіту* (С. Васильченко);

– *Він грамотний, він письменний* (Панас Мирний);

– *Батьки в мене були грамотні. Тобто вони вмів читати й писати* (Остап Вишня);

– *Прилад без уважного, технічно грамотного апаратника багато не наробить* (Юрій Шовкопляс);

– *Почав Андрій цювечора ходити грамоти вчитись* (Михайло Коцюбинський);

– *А мені важко, бо грамота в мене куца* (Василь Кучер);

– *Я на грамоті розуміюсь не дуже, отож і не знаю, Горацій, чи як?* (Олександр Довженко);

– *Біля кіоту [кіота] висіла в рамці якась грамота. Підійшовши, я прочитав: це був патент на чин прем'єр-майорові Качалову* (Олекса Стороженко);

– *За мої заслуги князь нагородив мене землями й лісами в Тухольщині. Я маю його грамоту* (Іван Франко);

– *Вдова гетьмана Апостола, маючи на руках царську грамоту, яка підтверджувала за нею право на Турбаї, поскаржилась на дії Капніста в Генеральну Військову Канцелярію* (Олесь Гончар);

– *Дід прийняв листа гордо й незалежно, наче грамоту найкращому ударникові* (Олесь Донченко);

– *За грамотних не розписуйся* (А. Головка);
– *Великий був грамотій григорівський садівник Кривенко, не шкодував він грошей на книжки* (Д. Бедзик);

– *Який там із мене грамотій, – махнув рукою Мар'ян. – Ледве букву до букви стулю* (М. Стельмах).

Від слова «ГРАМОТА» було утворено такі лексеми:

Грамотій – *розм.* письменна, грамотна людина/освічена людина, книголюб.

Грамотка – *письмо.*

Грамотійка – те саме жін. р. до *грамотій.*

Грамотний – 1. Який вміє читати й писати.
2. Який уміє граматично правильно писати й читати / у якому немає граматичних і стилістичних помилок. 3. *перен.* Який володіє необхідними відомостями з певної галузі, знаннями в певній галузі, справі.

Грамотність – *абстр. ім.* до *грамотний.*

Грамотно – *присл.* до *грамотний.*

Концепт «Грамота» є складною структурою, яка віддзеркалюється в низці суміжних понять і виражається вербально й невербально. Об'єктивація поданого концепту виявлена й у фразеологічних одиницях:

1. *Китайська грамота* – про щось недоступне для розуміння; таке, в чому важко розібратись; незрозуміле.

Наприклад: Агрономія для нього – китайська грамота (М. Зарудний).

2. *Фільчина грамота* – документ, що не має юридичної сили, неграмотно складений.

Наприклад: Ці папери ми бачили... Та все це схоже на фільчину грамоту – жоден із цих, із дозволу сказати, документів ніким не підписаний (З газети); *Термін «новий центризм» і легенда про*

злиття п'яти ідеологій [партій] в одну є, по суті, малозрозумілою фільчиною грамотою (З газети).

Одна з найбільш поширених версій про походження цього виразу пов'язана з ім'ям Івана Грозного, який нібито так називав листи-грамоти митрополита Філіпа, в яких той переконував царя відмінити податки.

3. *Тарабарська грамота* – щось безглузде.

Іноді лексема *грамотний* набуває іронічного значення:

– Ти в нас грамотний такий,

– Хвалить мене мама.

– Тільки хто ж чита книжки

Догори ногами!

(«Грамотій» Ольга Савченко-Гнатюк)

Висновки і пропозиції.

Поданий матеріал засвідчує, що термінологія пропонує теоретичну підтримку в когнітивному аналізі концепту «ГРАМОТА». Як і будь-який інший концепт, цей концепт у мовній свідомості сучасного українця представлений:

1) лексемами;

2) прислів'ями, приказками;

3) фразеологізмами;

4) художніми текстами.

Застосування системного підходу як моделі концептуального аналізу дозволило найбільш повно та об'єктивно виявити національно-культурну специфіку концепту «ГРАМОТА» в українській картині світу. Розуміння вербальних одиниць як поєднання мови, мислення й культури призвело до залучення досягнень різних галузей мовознавчої науки до багатоаспектного вивчення лінгвокреативної діяльності людини.

Усе це свідчить про те, що концепт «ГРАМОТА» посідає важливе місце в сучасній українській мовній свідомості.

Список літератури:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. VIII, 1728 с.

2. Івченко А. О. Словник української мови / худож. оформлювач І. В. Осипов. Харків; Фоліо, 2007. 540 с.

3. Крашеніннікова Т. В., Нагорна Ю. А., Подворчан А. З. Словник-довідник юридичної лексики (етимологічні нотатки). Дніпро, 2018. Ч. 1. 94 с.

4. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века: опыт парадигмального анализа. *Актуальные проблемы современной лингвистики* / сост. Л. Н. Чурилина. Москва : Флинта: Наука, 2006. С. 46–59.

5. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Київ : Либідь, 1993. 768 с. (Серія «Пам'ятки України»).

6. Супруненко В. П. Ми – українці: У 2 кн.: Дніпропетровськ : ВАТ «Дніпрокнига», 1999. Кн. 1. 412 с.: іл.

7. Яніцька К. Л. Знайшов – не скач, згубив – не плач : українські прислів'я, приказки, усталені вислови. Київ : Довіра, 2002. 200 с.

Podvorchan A. Z. THE GRAMMAR CONCEPT IN THE UKRAINIAN LANGUAGE SPACE

Among the current problems of linguistics of the last decades, particular attention is paid to the issues of national specificity of linguistic and speech phenomena, which allows to perceive the national way of thinking and world perception of Ukrainians. Much attention is paid to the problem of the linguistic picture of the world, which is inseparably linked with conceptual picture of the world and linguistic reality. Interest in these issues is directly dependent on significant changes in the scientific paradigm at the turn of the XX and XXI centuries, and manifests itself in the affirmation of the principles of linguoculturalism, cognitivism and anthropocentrism.

Each epoch, each social group and, accordingly, each person gradually shapes the outlook of a certain people and individual personality. The worldview is the foundation of human consciousness. But in order to be in harmony with the world, one must organize this world in its consciousness at conceptual level. That is why researchers – scholars of different fields of science, in particular linguistics, cognitology, ethno-linguistics on the material of different languages, are exploring the problem of ordering the world, that is, creating its conceptual picture. This concept becomes the basis for any culture, as it expresses the specificity of man and his existence, relations with the world, conditions of existence in it, a system of views on the objective world, experience, ideals, beliefs.

At present, there is no definite description of conceptual picture of a particular people, and it is only fragmented. Given the fact that the proliferation of comprehensive vectors of interpretation of “concept” and scientific literature as units that can combine universal and national specificity, the need to study the features of structuring concepts and establish their interaction, determines the choice of this topic.

The purpose of the work is to identify and outline the national and cultural specificity of the grammar concept in the Ukrainian language space at all levels of conceptualization.

Key words: *concept, diploma, conceptual picture of the world, linguistic environment, linguistic space.*